

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻԻ 3-6

ՄԱՐՏ-ՅՈՒՆԻՍ

ԿԲ. ՏԱՐԻ 1948

ՎԿՈՅՈՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՑՆ ԿԻՐՂԻ
(ԿԻՐՐԱԿՈՍԻ) ԵՐ ՄՕՐ ՆՈՐԱ ԱՆՆԱՅԻ

Ե Գ. Ա. Թ. Ա. Ն. Գ. Ե. Ղ. ՈՍԻ Ա. Ղ. Բ. Ի. Բ. Ն. Ե. Բ. Ե. Ն.

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Տօնացոյցի մէջ Բառաստորդաց Երկրորդ Կիրակէի շաբաթ օրը կը նշանակուի տօն «Կիրճի Երուսաղէմի հայրապետի եւ միւս Կիրճի եւ մօր նորա Աննայի»: Այս ընթերցուածը, ինչպէս միւս դեմքեր կու տայ Հ. Մ. Աւգերեան¹, տպագիր Տօնացոյցներու մէջ միայն կը տեսնուի, մինչ հնադրոյցներն, «աւելի քան զքսան» ձեռագիրներ, ունին «Կիրճի Երուսաղէմի հայրապետին եւ մօր նորա Աննայի»: Ճառընտիրները մէկ Կիրճի միայն կը ճանչնան եւ այն «Վկայաբանութիւնն Կիրճի Երուսաղէմայ հայրապետի եւ մօր նորա Աննայի»: մինչդեռ Յայտմաւորքները ճշգրիտ կը զանազանեն Կիրճի Երուսաղէմի հայրապետ, որ իբր 313ին ծնած, 348ին եպիսկոպոսացած եւ 386 մարտ 18ին վախճանած է,² եւ Յուդա Կիրակոս եպիսկոպոս, որդի Աննայի, Հայոց քով կոչուած Կիրճի, որ նահատակուած է Յուլիանոս Ուրացոյի հրամանով 363ին Երուսաղէմ, եւ կը պատմեն մէկուն Վարքը եւ միւսին Վկայաբանութիւնը: Վերջինս թէեւ Կիրճի կամ Կիրճիդոս եւ Կիրճոս անուամբ կը յիշատակեն, բայց կան եւ այնպիսիք, որոնք գիտեն, թէ ան Կիրճակոս անունն ալ կը կրէր: Հարցիս շատ զգուշութեամբ մօտեցած է Փոքր Սոկրատի խմբագիրը, որ նախ կը գրէ թէ Յուլիանոս «ըմբռնեալ գեպիսկոպոսն, ընդ որոյ ձեռն եղև Գիւտ Սաչին, սպան զնա դառն տանջանօք եւ զմայր նորա, որ վկայեցին բարի դաւանութեամբ... որպէս եւ նոցին իսկ ասի Վկայաբանութիւն», այսպէս առանց անուան յիշատակութեան, յետոյ կ'աւելցնէ սակայն, թէ «Բայց ասի երկուս ոմանս Կիրճիս ասել, միոյն վկայեալ է

Յուլիանոսէ, որով Գիւտ Սաչին եղև, նախկին Յուդայ եւ մկրտեալ Կիրճի, որ եւ զկարգս եկեղեցւոյ ասեն ունել յեկեղեցիս ուղղափառաց եւ զմարտիրոսականն առ զպսակն. եւ յետ նորա ասի միւս այլ Կիրճի, որ զԱրիոսի կարծիսն ասէին ունել. եւ այս Կիրճիս եհաս մինչեւ ի Ժողովն սուրբ (Կ. Պոլսոյ) որ յարգաս Հոգեմարտին, որպէս նոցին ցուցանին երկօրէն⁽³⁾»: Խմբագիրը Սաչի Գիւտի Պատմութեանն եւ Վկայաբանութեանն քաղած է իր տեղեկութիւնները առաջինին մասին. երկրորդին համար իր աղբիւրն է Սոկրատ: Տարակոյս չի կրնար ըլլալ, թէ ինքը Վկայաբանութեան մէջ, զոր ունէր ձեռքի տակ, Յուդա-Կիրճակոսն Կիրճի անունով գտած էր, ինչպէս ունին այժմեան բոլոր ձեռագիրները: Թէ ինչպէս եւ ե՞րբ տեղի ունեցած է մերթններու քով այս անուանափոխութիւնը, հաւաստեալ չեմ կրնար ըսել. կը թուի ինձ սակայն, թէ պատճառը պէտք է փնտռել այն իրողութեան մէջ, որ Հայոց ծանօթ էին Կիրճի Երուսաղէմացւոյ անունով կոչումնն ըմբայւթեան (գրուած իբր 348ին) եւ Թուրքն առ Կոստանդիոս կայսր Վասն Երեւանի Ս. Խաչին, գրուած 351ին, եւ դարձեալ ծանօթ էր, որ Կիրճի նաեւ 381ի Ժողովին մասնակից էր, ուստի կենդանի էր 348—386 տարիներուն, երբ կ'իյնար արդեամբք ալ իր գործունէութեան շրջանը: Հակառակ իրաց այս հանգամանքին, Վկայաբանութիւնը կը ներկայացնէր Երուսաղէմի «Կիրճակոս» եպիսկոպոսն ձեռնադրուած Կոստանդիանոս Մեծի օրով եւ վկայած Յուլիանոսի օրով (363ին): Ժամանակագրական այս հակասութիւնը ստիպած է մերթնները նոյնացնել Կիրճի ի հրէութեան Յուդա կը կոչուէր, Կիրճիդոս-Կիրճոս-Կիրճի հետ: Անուններու մերձաւորութիւնը Կիթիթիդոս եւ Կիթիթիդոս կարող էր նպաստած ըլլալ այս աղճատման: Յամե-

¹ Լրակատար Վարք եւ Վկայաբանութիւն Սրբոց. Բ. (Վենետիկ 1811), 422—423:
² O. Bardenhewer, Geschichte der altchristlichen Literatur, 3 (1912), 273—281.

³ Սոկրատայ Եկեղեցական Պատմութիւն: Վաղարշապատ 1897, էջ 269. նկատի առած եմ նաեւ Վիեննայի Միտիթ. Թ. 623 ձեռագիրը:

նայն դէպս թէ յոյն, թէ լատին եւ թէ ասորի, խզտի եւ եթովպացի օրինակները միարան Կիւրակոս կը ճանչնան Երուսաղէմի մարտիրոս եպիսկոպոսին անունը: Այսպէս ըլլալու էր նաեւ հայ սկզբնադրին մէջ. վասն զի Սաշի Գիւրաբի պատմութեան մէջ, որ սերտիւ կապուած է Վկայարանութեան հետ, կ'ըսուի թէ Հեղինէ կայսրուհին երբ յաջողեցաւ գտնել Ս. Սաշը օգնութեամբ հրեայ Յուդայի, «հրամայեաց եպիսկոպոսին Եւսեբեայ ի քաղաքէն Հոսովայ գալ եւ տալ կնիք Յուդայի եւ անուանեաց զանուն նորա Կիւրակոս եւ կացոյց զնա եպիսկոպոս յԵրուսաղէմ⁴»: Այս տեղիքը Վիեննայի Թ. 224, որ Կիւրղի համառօտ վկայարանութիւնը կը պատմէ, ունի. «Եւ Յուդա առեալ զքրիստոսական կնիքն մկրտութեան՝ կոչեցաւ Կիւրղոս (Չ. Կիւրղոս), որ է Կի(ր)ակոս»: Բնականաբար Կիւրղոս որ եւ է կերպով համազօր էր կրնար նկատուիլ Կիւրակոս անուան հետ: Նկատի առնելով, որ Սաշի գիւրաբի յիշուած Պատմութիւնը Թ. դարու կէսէն է⁵, պիտի հետեւցնեմ, թէ Կիւրակոսի անուանափոխութիւնը Կիւրեղի տեղի ունեցած է Թ. դարէն ետքը: Արդէն Չ. դարուն, Ուխտանէս գիտէ Կիւրակոսի «Կիւրեղ» յեղաշրջումը (Ա., էջ 104—105):

Թէ գոյութիւն ունեցած է պատմական անձնաւորութիւն մը «Կիւրակոս եպիսկոպոս Երուսաղէմացի վկայ» կը կասկածի իրաւամբ քաջ Պապեբրոք Բոլլանդեան⁶: Յամենայն դէպս Գ. դարու Երուսաղէմի եպիսկոպոսներու թուին մէջ տեղ չունի Յուդա Կիւրակոս, իսկ Յուլիանոս Պարսից դէմ արշաւանքին (363) չհանդիպեցաւ Երուսաղէմ:

Ս. Սաշի գիւրաբի պատմութիւնն եւ Վկայարանութիւնն որքան ալ անվաւերական համարուին, կը մնայ այն ստոյգ, որ անոնք իբրեւ գրական կեղծիքներ գոյութիւն ունէին Ե. դարուն եւ այսպէս արժանահաւատ նկատուած են ի մէջ այլոց Հայերէ, ուստի եւ արժանի թարգմանուելու հայերէնի:

Ես աստ եւ այժմ նկատի պիտի առնեմ միայն Վկայարանութիւնը:

⁴ Ճանրմանը Վիեննայի Միտի. Մատ. Թ. 2, Թղ. 218բ:
⁵ Այս մասին պիտի խօսիմ ուրիշ տրիւ:
⁶ D. Papebrochius (Daniel van Papenbroeck), De S. Juda Quriaco episcopo martyre Hierosolymis. Acta Sanctorum Maii, t. I (Antverpiae 1680). 439—451. Հմմտ. իր անուանեաց դէմ Հ. Մ. Ազգերեանի միամիտ պայքարն Լիւպատար Վարք, Բ., 440—458:

Յունարէն բնագիրը հրատարակեց առաջին անգամ A. Papadopoulos-Kerameus, Συλλογή Παλατιστίνης και Συριακής άγιολογίας, Պետերբուրգ 1907, էջ 164—172, որուն սկզբնաւորութիւնն եւ վերջաւորութիւնն է. «Յետ վախճանելոյ աստուածասիրին Կոստանդիանոսի թագաւորի եւ Կոստանդեայ... ըստ արժանեացն վկայութեան թաղեցին եղբարք հաւատացեալք ի Տէր... ամէն» (B. H. G. 465): Ինչպէս սկիզբն եւ վերջաւորութիւնը ցոյց կու տայ, վկայարանութիւնն սարբեր խմբագրութիւն մը կ'ընծայէ, քան որ ունին հայն եւ լատինը: Վերջիններուն համապատասխան կ'երեւայ Cod. Messan. s. Salv. 30 (յամէ 1307), որ 28 հոկտ. ունի «Կիւրակոսի Երուսաղէմի եպիսկոպոսի» վկայարանութիւնը սկզբնաւորութեամբ. Μετά τὸ τελειωθῆναι («յետ վախճանելոյ») A. Ehrhardt, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche, III. Bd., Leipzig 1939, S. 444. (Texte und Untersuchungen, 52. Bd., I., 1—5). Այս բնագիրը տակաւին չէ հրատարակուած:

Լատիներէն թարգմանութիւնն համեմատութեամբ ձեռագրաց տպագրեց Papebrochius Acta Sanctorum Maii, t. I (1680), 449—451. Սկ. եւ վերջ. «Յետ փոխման երանելոյն Կոստանդիանոսի յաջորդեաց զթագաւորութիւնն ամբարիշտն Յուլիանոս... ընկալեալ եղև ի փառս յաւուր շաբաթու յութերորդ ժամու, ի մուսս մայիս սոսոյ, յերկրորդ ամի թագաւորութեան Յուլիանոսի բռնաւորի»:

Ասորերէն, խզտերէն եւ եթովպերէն բնագիրները հրատարակեց հանդերձ գաղղիերէն թարգմանութեամբ Ign. Guidi: Textes orientaux inédits du martyre de Judas Cyriaque évêque de Jerusalem. I. Texte syriaque. Revue de l'Orient chrétien 9 (1904) 79—95. «Աստուած որ գիտէր յառաջ քան զարարչութիւնն աշխարհի եւ զԱզգամայ՝ զնոսա գամենեսին որ ծնանելոցն էին ի սմանէ... Պատկեցաւ յաւուր շաբաթու, ի վերջ կոյ՞ սյարի, (ամսոյն) գիւտի Ս. Սաշին»:

II. Texte copte, անդ, էջ 310—332. «Նեղև զի արզարն Կոստանդիանոս եղև թագաւոր, ընկալաւ զհաւատս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի... կատարեցան սուրբ վկայքն Յիսուսի Քրիստոսի Կիւրակոս սուրբ եպիսկոպոսն եւ Աննա մայրն նորա եւ թո՛ւր ի 27 պարպի (ամսոյ)»:

737-74

III. Texte étiopien, անդ, 11 (1906), 337—351: Աւելի մերձ է ասորի քան խզտական բնագրի:

Հայերէն Վկայարանութեան վրայ ընդարձակ խօսած է Հ. Մ. Աւգերեան, Լիւպատար Վարք եւ Վկայարանութիւն Սրբոց, հատոր Բ. (Վենետիկ 1811), էջ 429—439: Թէպէտ օգտագործած է Աւգերեան հայերէն հին թարգմանութիւնն, զոր թերակատար ունեցած է ձեռքի տակ, բայց բնագիրը լոյս չէ տեսած մինչև այսօր ամբողջութեամբ: Իմ հրատարակութեանս հիմ առած եմ, Վիեննայի Միտի. Թ. 1, Թղ. 184ա—188բ (Յուդ., էջ 6):

Հայ ձեռագրական հաւաքածոյքներումէջ յաճախ կը տեսնուի Վկայարանութիւնն. կը յիշեմ. Պարիս, Աղղ. Մատենադարանի Հայկ. ձեռագրաց Թ. 110, 224բ—227բ (Թ. Բ.): 115, 128բ—134ա (Թ. Գ.): 116, 88ա—90ա (1307). 120, 61ա—64բ: 178, 353ա: Բերլին, Պետ. Մատ. 46, 48ա—54բ: Տիբրիսի, Համալսարանի Մատ. 39, 57ա—61բ (Թ. Գ.): Կիպրոս, Նիկոսիա, Թ. 4, 105ա: Վենետիկ, Միտի. Թ. 203, 155ա (Թ. Գ. սկ. պակաս. Սարգիսեան, Յուդ., Բ., 122): 212, 244ա—247բ (Թ. Գ., Յուդ., Բ., 221): 217, 45բ (Թ. Գ., Յուդ., 258): 222, 97բ—101ա (1335, Յուդ., 330): 223, 160բ—164ա (Թ. Բ., Յուդ., 364): 228, 99բ (1847 = Երեւան, Պետ. Թանգ. 78. Յուդ., 446): 234, 324ա (1518, Յուդ., 533): Երուսաղէմ, Թ. 1: 120: 154: 173: Հալեպ, Քառ. Մանկ. Թ. 145, 285ա (Թ. Գ., Սիւրբէան, Յուդ., 256): 146, 652բ (1413, Յուդ., 263):

Երկու թղթեայ հատակոտոր միջին մեսրոպեան երկաթագրով պահուած է Բերլինի Պետ. Մատենադարանի Հայերէն Չեռագրերներու մէջ, Թ. 92, Ծրար Գ. Թղ. 58 եւ 60: Այս հատակոտորներու հրատարակութիւնը տես իմ Նիւթեր հայ վկայարանութեան ուսումնասիրութեան համար, Վիեննա 1914, էջ 47—49. հմմտ. էջ ԼԲ—ԼԳ: Ընթերցուածներէն ինչ ինչ օգտագործած եմ հրատարակութեանս մէջ, տես վարք, հատած 6—11: Համառօտ խմբագրութիւններ:

ա. Պատմութիւն վարուց սրբոյն Կիւրղի Երուսաղէմի հայրապետի եւ կատարունն նորին: — Ի ժամանակա թագաւորելոյ մեծին Կոստանդիանոսի բարեպաշտի, որ առաջին ի Քրիստոսէ աստուածակարգ հաստատեցաւ թագաւոր, սնեալ լինէր եւ երանելին Կիւրեղ

յաշխարհին Հրէաստանի, եւ վարժեալ յոյժ գրովք մարգարէականօք, ըստ օրինացն Մովսէսի անարատ վարուք, զի եւ ծնողքն թէպէտ եւ հրեայք էին, արդարք էին եւ արդարոց դարմբ...: Զխաչն յայտնեաց զգանձն կենաց...»: Կաւարտի. «Այլ նա ընդ երկուսեան քաջապէս մարտուցեալ՝ երկոցունցն յաղթեաց զօրութեամբ Սաշին Քրիստոսի եւ յանպատմելի կեանսն փոխեցաւ ի Քրիստոս Յիսուս...»:

Պարիս, Աղղ. Մատ. Թ. 116, 151ա—153ա (1307): Վենետիկ, Միտի. Թ. 201, 36ա—39ա (Թ. Գ. Յուդակ, Բ., 39): 212, 241բ (Թ. Գ. Յուդ., 221): Երուսաղէմ, Թ. 1, 177ա: 154: 918:

Բ. Ի սմին աւուր⁸ յիշատակ է սրբոյն Կիւրղի Յուդայի: — Սա էր ազգաւ հրեայ եւ անուն սորա Յուդա: Սա եգիպ զխաչափայտն Քրիստոսի հրամանան զշտոյնն Հեղինեայ...: Իսկ ուրացողն Քրիստոսի Յուլիանոս արքայն լուաւ զհամբաւ սքանչելեաց սրբոյն Կիւրղի եպիսկոպոսին...: Վ. Եւ թագաւորն Յուլիանոս զնաց ի Պարս ի պատերազմ եւ անդ ստատկեցաւ ըստ բանի սրբոյն Կիւրղի:

Վիեննա, Թ. 224, 269բ—280ա (1428. Յուդ., 578): Տիբրիսի, Թ. 38, 284ա—286բ (1465): Լոնդոն, Բրիտ. Թանգարան Թ. 90, 22բ (Conybeare, Catalogue, p. 219): Գ. Յայսմաուրբներ. Մարերի Լ. եւ Յունիսի Զ. Վկայարանութիւն սրբոյն Կիւրղի Յուդայի եւ մօր նորա Աննայի: — Սուրբ հայրապետն Կիւրեղ ազգաւ հրեայ էր եւ անուն նորա Յուդա: Նա եգիպ զՍաչն Քրիստոսի...: Վ. Եւ եա գեղարդեամբ խոցել զսուրբն ի սիրտն եւ ի կուշտն: Եւ այնպէս կատարեցաւ ի Քրիստոս Յուդա Կիւրեղ եպիսկոպոսն եւ մայր նորա Աննա:

Վիեննա, Միտի. Թ. 10, 481բ (Յուդ. 88): 213, 349բ: 219, 385ա: 701, 565բ—567ա եւ այլն:

Այս խմբագրութիւններէն Յայսմաուրբի օրինակը գրեթէ բառ առ բառ համառօտութիւն մըն է Վկայարանութեան: Դուրս թողուցած է Աղթնները, համառօտած է հարցաքննութիւնները: Բ. խումբը, զոր ունիմ

⁷ Սկզբնաւորութիւնն ընդարձակ հատուած մը տեսած է Հ. Մ. Աւգերեան, Լիւպատար Վարք, Բ., էջ 454, ծան. 2: Կրտսի հոս ի մէջ այլոց. եւ ի մկրտելն «Կիւրեղ փոխանակ Յուդայի կոչէ զնա Հոսովայ, սրպէս Պօղոս փոխանակ Սողոսի, եւ կացոյց զնա եպիսկոպոս յԵրուսաղէմ զկնի կատարման Մակարայ»: Բ. շարաթ Մեծի Պահոց: Կը յաջորդէ Կիւրեղ Երուսաղէմացոյ յիշատակին:

մեր Թ. 224 ձառնարկի մէջ, նոյնպէս կը հետեւի հայ Վկայաբանութեան, տեղ տեղ բառական ծայրաքաղութեամբ. կը շեղի սակայն դէպքերու յաջորդականութեան մէջ, շատ բան անտեսած է. 1. Յուզար Կիւրեղ եւ Գիւտան Ս. Սաչի. 2. Կիւրեղ յատեննի կայսեր. 3. Հատուճն աջոյ ձեռին. 4. Հոսերն կապար ի բերանն. 5. Բանտարկութիւն. 7. Այցելութիւն Աննայի. 8. Նահատակութիւն Աննայի. 9. Հարցաքննութիւն Կիւրղի. 10. Արկանելն ի սան. 11. Սոցերն գեղարդեամբ. 12. Մահ Յուլիանոսի:

Մինչ լատին բնագիրը յամենայնի կը համընթանայ հայ Վկայաբանութեան, արեւելեան միւս բնագիրները մեծապէս կը խտտորին պատմութեան յաջորդականութեան մէջ: Այս հարցը չի հետաքրքրեր զմեզ հոս աւելի: Յանկալի էր սակայն համեմատութիւն մը յոյն բնագիրն հետ. դժբախտաբար չկրցայ ձեռք բերել Papadopoulos-Kerameusի հրատարակութիւնը:

Հայ Վկայաբանութեան սկիզբը գետնադուռ է Նախարան մը, որ գոյութիւն չունի միւս հայ եւ օտար բնագիրներու մէջ: Այս մասն անկասկած եկամուտ է, կարկատանք մըն է հայ խմբագրէ մը, հաւանօրէն ուշ ժամանակ մը, ինչպէս գուշակել կու տան անպատճառապէս եւ անարատապէս, ամենատարբ բառերը: Ա. մասը Հաւատոյ Հանգանակէ մը հանուած հաստակոտոր մը կը թուի: Բ. մասը կ'ենթադրէ Ս. Սաչի Գիւտի պատմութիւնը, զոր անպատճառ կարգացած է նոյն խմբագիրը: Նոյն գրչին վերագրելու է, ըստ ամենայն հաւանականութեան, նաեւ § 7ի մէջ մուծուած տեղիք մը, որ գետնադուռ է հոն բաց թողուած Աղօթքի մը փոխարէն: Այս Աղօթքը, որ կը պակսի նաեւ լատին վկայաբանութեան կարգ մը ձեռագիրներու մէջ, երբայցերէն աղօթք մըն է հանդերձ թարգմանութեամբ, բարբախտաբար պահած է զայն Վենետիկի Միսիթ. Թ. 206 ձառնարկը, յառաջ բերուած Աւգերեանէ եւ Սարգիսեանէ: Կարելոր համարեցայ բնագրի մէջ առնել զայն:

Հայերէն թարգմանութիւնն Ե. դարէն է, դասական հայերէնով: Բնագրին ինչ ինչ աղաւաղումներ ուղղեցի: Յանկալի էր անշուշտ բնագիրը ճշգրիտ վերականգնելու համար նկատի առնել այն ձեռագիրներն ալ, զորոնք թուեցի վերագոյն: Աննպատ ժամանակն թոյլ չտուաւ իրագործել փափագս:

Այս պատճառով ալ պահեցի կարգ մը բառեր, որոնց գոյութիւնը դասական բնագրի մէջ չստ կասկածելի է: Ասոնք են.

Ամենասուրբ (9 անգամ գործածուած՝ 1, 2, 7, 14. մէկ դէպքին ընտրելագոյն ձեռագիր մը կը կարգայ «սուրբ»): Այս ամենամասնիկը իբրեւ գերադրական՝ անհարազատ է դասական բնագիրներու մէջ (տե՛ս Վարդանեան, Բառաքննական դիտողութիւններ, Ա., էջ 14—16. եւ Նիւթեր հայերէն բառագրութեան, էջ 46—47): Պէտք է դանդաղանել ամենաիրբեւ բառակերտ մասնիկ յուն. παν-ի համադր, կարի, յոյժ, ամենայնի իմաստով, այսպէս ամենաբարի, πανάγαθος, πάνχαλος, ամենաչար, ամենաժանտ, πάγχατος, նոյնպէս ամենասուրբ, πανάγιος, πανίερος են:

Անխոյզ, Անվրդով. «Առաքեալ զհրէշտակ քո, որ եկեալ պահեցէ զիս անխոյզ (F անվրդով) ի հնարից սատանայի» (6) լատինն ունի «Առաքեալ զՄիքայէլ հրէշտակապետ լուսոյ եւ սարեցոյ զիս ի չարագործէստի, զի մի յաղթեցէ ինձ գործն նորա չարութեան»: Առ հասարակ բովանդակ Աղօթքն ընդլայնուած է հայ խմբագրողէն: Կարելի չէ ըսել վստահաբար, թէ տեղիք հարազատ է հայ սկզբնագրին: Դասական հայերէնին անծանօթ են թէ անխոյզ եւ թէ մասնաւորապէս, անվրդով բառերը: Ոսկ. Մատթ. 712 ունի անգամ մը անխոյզութիւն, «ժամանակաւ եւ տեղեաւ որսալ յաղօթք զանխոյզութիւն». կայ նոյնը նաեւ Վարդ. Հարանց Ա. 48. «քանզի անխոյզութեանն» (այլ օր. անխոյզականութեան) է հաստատունն նշանակ բնաւ եւ հարցանելն իսկ թէ ո՞վ եւ ո՞ւր է»: Հմմտ. Ոսկ. ձառք, 50. «ե ոչ ընդ խոյլական եւ անդադար ալիս ծովու ճանապարհորդել»:

Գոհացողական (7, ծան.)⁹:

Չանագան. «Ահաւոր եւ զանագան տանջանս անքեր ի վերայ» (12). լատ. ecce quantas illi intulisti poenas (էջ 450բ): Բառս անսիրելի էր դասական գրականութեան. այն սակաւ տեղիքներն, ուր գործածուած է բառս, կասկածելի են. կը յիշեմ Ագաթանգեղոս (ի Վարս Գրիգորի). «զանագան ար»

⁹ Հ. Ա. Վարդանեան, Նիւթեր հայերէն բառագրութեան, Վեննա 1920, էջ 55 = Հանդ. Ամս. 1920, էջ 451—452, կը գրէ երաւամբ. Այս «բառին վաւերականութեան վրայ կը տարուիմ ծանրաբար տարակուսել. դասական մատենագիրները երբեք չեն սիրած գործածել այս անհամակրելի բառը»:

կամբք պատուականօք (4, 9). «Համբան հոչակեալ պարկեշտութեան զանագան դեղեցկութեանն Հոխիսիմեայ» (90, 10). Փաւստոս, Գ., 20. «Եւ էր ձին... տեսանելով քան զայլս գեղեցիկ զանագան, որ համեմատ նմայլ ոչ գտանէր». Արիստիդեայ Զատագովութիւն, 8. «Վասն այսորիկ զանագան սքանչելեօքս եւ ամենայն բարութեամբք զարարածս հաստատեաց». Վարդ. Հարանց, Ա., 113. «զանագան տանջանօք վատնէր» (միւս թարգմանութիւնը. պարզապէս «տանջանօք սպաննէր»): Չանագանութիւն, Սիրաք, ԼԸ. 28. Ոսկ. Մեկն. Հոովմ. 119, 190, 305, 306 (Հմմտ. Նորայր Բիւզանդացի, Կորիւն... էջ 214—215). Իսկ զարմանազան, աստուածազան են. տե՛ս Վարդանեան, Բառաքննական գիտողութիւններ, Բ., 22—23:

Հարսնարան (§ 9): Դասական մատենագրութեան մէջ միայն հոս կը գտնենք բառիս գործածութիւնը:

Հեշտութիւն. «Սաւարեալ յունայնութիւն մտաց ի բանսարկուէն ի ձեռն հեշտութեան (§ 3): Կիրարկուած է անգամ մ'ալ Ոսկ. Մատթ. 635. «հեշտութիւն ի ներքս արկանէ». երկու տեղիքներս ալ կասկածելի կը թուին. դասականք կը սիրեն առաւելապէս հեշտականութիւն (անդ, էջ 264, 571, 582 են):

Բաւարան. «Մեղաւորաց —» (§ 6): Դասականներու քով միայն ա'յստեղ կը տեսնուի: Բնագիրը կ'ենթադրէ «Բաւիչ» կամ «Բաւութիւն մեղաւորաց» կամ մեղաց. Հմմտ. Բ. Մնացորդաց Զ. 27. «Բաւիչ լիցիս ժողովրդեանն մեղուցելոյ» եւ Պատարագամատոյցի տեղիքս. «Սա է կեանք, յոյս յարութեան եւ քաւութիւն եւ թողութիւն մեղաց մերոց» (Գաթըրճեան—Տաշեան, Սրբ. Պատարագամատոյցք Հայոց, էջ 296):

Ուշադրութեան արժանի է Վկայաբանութիւնն ոչ միայն իր ընտիր լիզուին համար, այլ եւ ծառայած ըլլալու համար աղբիւր Ագաթանգեղոսի: Լեզուական տեսակէտէ մեծ թուով նորութիւններ չի բերեր զրուածքս. բայց կը բերէ իր լուսն դասական բառազանձին. կը յիշեմ բառերս:

Ապաստամբ փոխանակ ապաստամբի. Հմմտ. Աճառեան, Հայերէն արմատական Բառարան, Ա., էջ 466:

Արձակութիւն. «Որ նեղ ճանապարհատ յարձակութիւն տանի» (§ 3). ծանօթ էր

բառս միայն Եփրեմ Բ. 253. «Մի թօթափեսցուք յարձակութիւն կամաց մերոց»:

Բքեմ. «Որո՞վ կարարանօք զամենեանս բթեցեր» (§ 10). այսինքն սալեցնել, շլացնել. Հմմտ. Փիլոն, Լինել... «փայլատակամբքն զաչան շլացուցանէ եւ բթէ»: Սրաք Նեղոսի (Վարդ. Հարանց, Բ., 642). «Հայելի ժանդոտ ոչ երեւեցուցանէ յստակ զյանդիմանեալ երեսս, եւ մտաւորական ակն բթեալ՝ ոչ ունի զզխտութիւն Աստուծոյ». Անդ, 654. «Չաչաց ներգործութիւն նուարէ մէք, եւ զմիտս տեսողս բթէ տրմութիւն»: Գիրք Պիտոյից, 349. «Նոքա ոչ զքաջամիտսն ի կատարելութիւն յառաջն... այլ բթեցուցեալ եւս ընդունակս անչափն պատրաստեն կորստեան»: Դասական գրականութեան մէջ Հմմտ. Մարութայի Վկայք արեւելից, էջ 64. «Բթեցան երկաթք ի հատանել եւ նոքա ոչ կասեցան ի սիրոյն». եւ ասկէ Ագաթ. 87. «Մեր սուրքս բթեցան եւ նոքա ոչ զարհուրեցան ի մեռանելոյ»:

Դարգին. Առաջին անգամ ա'յս տեղ կը հանդիպինք բառիս. ասկէ առնուած գործածուած է այն նաեւ Ս. Մովսիսի եւ անոր դուստրներու վկայաբանութեան եւ Յայտմաւորքի մէջ: Կոչ. Ընծ. 382 ունինք «Դարգճակալ»: Հմմտ. առ այս Վարդանեան, Նիւթեր հայերէն Բառագրութեան, էջ 56 = Հանդ. Ամս. 1920, էջ 453 եւ Աճառեան, Արմատ. Բառարան, Բ., 451—452:

Ծորեմ. «Միրտ ծորեալ եւ միտք չիջեալ» (§ 13): Հետաքրքրական է բառիս այս ոճածն գործածութիւնը, իբրեւ անսիրտ եւ անմիտ իմաստով, որ միայն այս տեղ երեւան կու գայ:

Հատուճն. «— ձեռին» (§ 3). նոյնն ունինք նաեւ Սեբեր. 132 «հատուճն գործեցալ»:

Պաշտօն պաշտել. «Չո՞ր պաշտօն պաշտես» (§ 2). այս ինքն՝ ո՞ր կրօնքի կը հետեւիս: Այլուր չէ գործածուած այս ընտիր ձեւը:

Բեքիչ. «Բեքիչ երկաթի քերչօք» (§ 9): Առաջին անգամ հոս գործածուած է բառս. ասկէ՝ Ագաթ. 65:

ՎԱՍԹԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆՍ ԱՂԲԻՒՐ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ Գալուստ Տէր-Մկրտչեան¹⁰ ցոյց տուած էր թէ Ագաթանգեղոս երբ կը նկարագրէ

¹⁰ Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից. Յիշատակ դասակարգող Գորիսի եւ Շմոնի վկայից որ վկայեցին յուճա. Արարատ 1896, էջ 385—392, 425—440 (Արատապ. էջմիածին 1896, 8⁰, էջ 91):

ուցս եւ զաւրացո զծառայս քո եւ զորդի ա-
 դախնոյ քո եւ արա առ իս նշան բարի, զի
 տեսցեն ատելիք իմ եւ ամաչեցեն զի դու
 70 ես փառաց եւ պատուոյ արժանի եւ քեզ փառք
 յաւիտեանս:

7. Իբրեւ կատարեաց զաղաւթան եպիս-
 կոպոսն, ասէ թագաւորն ցնա. Ոչինչ աւազիս
 ի քոց աղաւթիցդ, եթէ ոչ պաշտես զդիւսն եւ
 կատարես զկամս իմ: Եպիսկոպոսն ասէ. Ես
 5 ոչ պաշտեմ զդիւսն քո, այլ զԱստուած ճշմա-
 րիտ. զոր կամիս արա՛ վազվազակի:

Յայնժամ Հրամայեաց Յուլիանոս բերել
 դարգիծս երկաթիս եւ ընկենուել ի վերայ կայ-
 ծականց Հրոյ՝ ի վայր զերեսան, եւ բրաւք
 10 հարկանել զթիկունսն եւ զմկանունսն, եւ
 արկանել ի հուրն ձիւթ եւ զմարմնովն աղա-
 ջուր: Իսկ նա ամբարձ զձայն իւր երբայեցե-
 րէն, եւ ասէ. Բարուք քաղա ինամամուէ
 տարբուսիադ, նամեղաով քաբուք կաքքադ
 12 զեղբիդովէ նաւաքի արիամ իով բամ քե-
 դէլ աղանաէ եղաւք. որ է հայերէն. Աս-
 տուած Աստուած անչափդ, որ վասն մեր
 շարչարեալ՝ ետուր կեանս այնոցիկ որ հա-
 ւատան ի քեզ. որ մարդաբէիւն Յովնանու
 20 զաւրինակ երեքաւրեայ յարութեան քո ցու-
 ցեր մեզ. որ զընտրեալ մարդաբէն քո զեղիսս
 հրեղէն կառաւք յերկինս յափշտակեցեր: Եկ,
 Տէր, եւ յայս դատաստան, եւ թեթեւացո զիս
 ի ցաւոցս յայսցանէ. զի վասն անուան քո
 25 կրեմ զայս:

8. Իսկ բռնաւորն զարմանալ ընդ
 ժուժկալութիւն սրբոյն, եթէ զիւ՞րք կայցէ

69 AF բարի H բարութեան A չունի զի տեսցեն
 ատելիք իմ եւ ամաչեցեն FVH. կը շարունակէ H զի
 դու, Տէր, ազնեցեր ինձ եւ միթարեցեր զիս:
 V. 203 (թղ. 155ա) կը սկսի հոս ||| ամաչեցեն զի
 դու...: Հմմտ. Սղմ. 26. 17. «Տուր զօրութիւն ծա-
 ոայի բուժ, կեցո զորդի աղախնոյ քոյ եւ արա առ իս
 նշան բարութեան. տեսցեն ատելիք իմ եւ ամաչեցեն,
 զի դու, Տէր, օգնեցեր ինձ»:

7. 1 F յ. ամէն:
 7. 2 F եպիսկոպոսն զաղաւթս: — 7 F չունի Յու-
 լիանոս: — 9 A գերեսն: AH բրաւք (H զաւար բ.). F:
 — 11 F զմարմնովքն: —
 12—16 AF չունին իսկ նա — որ է հայերէն.
 ֆոյսարէն ունին եւ այնպէս շարչարեին զսուրբն ըստ
 հրամանի ամբարեղա թագաւորին: Եւ սուրբն զհա-
 նայր զՏեառնէ, որ (F եւ) վասն սուրբ (F ամենա-
 սուրբ) անուանն (F անուան) Գրիստոսի (F չունի)
 արժանի եղեւ շարչարանս կրել. եւ զոհացողական
 ձայնիւ փառս ի բարձունս ամենասուրբ երբորդու-
 թեանն (F չունի ա. ե.) ասաբէր: Հարազատ ընթեր-
 ցուածք պահած է V 203 (Գ. ծառնտիր), գոր յառաջ
 բերած են Հ. Մ. Արեւբեան, Լիսիատար Վարք եւ
 Վ. Կ. սրբոյ, Բ., 456, եւ Հ. Բ. Սարգիսեան, Յուդակ,
 Բ., 121. ունի նոյնք L ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ:
 19 V Յուլիանոս: — 26 F եւ: —

կենդանի եւ խաւսի եւս: Եւ հրամայեաց տա-
 նել ի բանդ զերանելին. եւ ինքն խորհէր, թէ
 ո՞րպէս չարչարեացէ զսուրբն:

Եւ եկն Աննա մայր սրբոյն ի բանդն առ
 որդին եւ ասէ. Որդեակ, բարիք մրցեցար
 վասն անուանն. Տեառն. արդ կայ եւ մնայ քեզ
 արդարութեան պսակն. բայց յիշեա, որ-
 դեակ, զհայրն քո, զի հրեայ վախճանեցաւ.
 5 թերեւս լիցի նմա ողորմութիւն վասն քո ի
 Տեառնէ, եւ վասն բարեխաւսութեան սրբոյ
 Նախավկային, աղապանին քո: Եւ զիս յի-
 շեա զմայրս քո, որ ծնայ զքեզ եւ սնուցի մե-
 8 ծաւ աշխատութեամբ. եւ արժանի եղէց տե-
 սանել զհատուցումն քո ի Տեառնէ, զանթա-
 րամ պսակն եւ զանսպառ բարիսն:

Եւ հրամայեաց Յուլիանոս ամել զմայրն
 յատեանն. եւ ասէ ցնա. Որդին քո ընտրեաց
 զմահ. բայց դու ընտրեա զկեանս՝ պաշտել
 15 զդիւսն եւ հաւանել կամաց իմոց: Աննա ասէ.
 Զերկրաւորս արհամարհեցի եւ յաւիտեան-
 կան կենացն ցանկացայ. զի երեւելիքս առ
 ժամանակ մի են եւ հանդերձեալքն յաւիտե-
 անկանք. եւ ես պաշտանս Քրիստոսի մա-
 20 տուցից եւ ոչ զիււաց պղծոց. եւ այժմ հաս-
 տատեալ եմ հաւատովն որ ի Քրիստոս, որ-
 պէս եւ սուրբ. որդին իմ, որ վասն անուանն
 Քրիստոսի ընկալաւ զոսանջանս ի բուժէ յամ-
 25 բարչաութեանէդ, ատելի՛ Աստուծոյ կենդան-
 ւոյ:

9. Եւ սրտմտեալ թագաւորն հրամայեաց
 կախել զնա եւ քերել երկաթի քերչաւք,
 մինչեւ հոսէր արիւնն յերկիր: Եւ նա ոչինչ
 բարբառէր, այլ միայն աւրհնէր զԱստուած:
 30 Եւ հրամայեաց ջահս մատուցանել ի կողս
 նորա. եւ կայր այնպէս կախեալ իբրեւ ժամա
 ներիս: Եւ սկսաւ ասել ի կախաղանին. Տէր
 Աստուած զաւրութեանց, որ հաստատեցեր
 զերկինս եւ զերկիր եւ որ ի նոսա արարածք
 35 իցեն, եւ առաջնորդեցեր ազգի մարդկան
 հաւատացելոց քոց ի ճանապարհս արդարու-
 թեան. եւ զթիւրեալսն ի կամաց քոց դատիս
 ի դէպ ժամանակի. լո՛ւր եւ ինձ աղախնոյ
 քում, զի կատարեցիք զընթացս իմ եւ ցնծա-
 40 լով մտից ի հարանարանդ քո ընդ սրբոյ որդ-
 ւոյն իմում: Եւ զայս ասացեալ աւանդեաց

30 F որով: — 32 F որդին իւր: — 36 F չունի
 ի տեսնէ: — 45 FB զկեանս ընտրեաց (F. ընտրեաց):
 — 48 A յաւիտեանկանացն. F: — 49 F իսկ: —
 52 F չունի եմ. A հաւատով. F: — 53 A բուժ: —
 58 A զնա կախեալ. FB. A քերեալ: — 63 չունի եւ:
 — 67 F ճանապարհս: — 72 F արձակեաց երանել ||.
 A անփոփեցին:

զհոգին երանելին Աննա. եւ ամփոփեցին
 զսուրբն:

10. Եւ հրամայեաց (Յուլիանոս) ամել
 զեպիսկոպոսն. եւ իբրեւ ետես թագաւորն՝
 զարմացաւ, զի այնչափ տանջանս կրեալ կայր
 զուարթերես առաջի նորա: Ասէ թագա-
 5 վորն ցուրբն. Որո՞վ կախարդանաւք զա-
 մենեսեան բթեցեր՝ առ ոչինչ համարելով
 զտանջանս: Եպիսկոպոսն ասէ, Զղաւրու-
 թիւն Աստուծոյ զիււոց համարիս՝ վասն զի
 դու անկար ի ճշմարտութենէն՝ կամիս եւ
 10 զայնոսիկ որք են ի լոյս՝ քարչել ի խաւար.
 այլ ոչ թողու Աստուած զյուսացեալս իւր.
 եւ դո՛ւ ըստ արժանի քում ամբարչտու-
 թեանդ ընկալցիս զպատուհաս յարդար դա-
 տաւորէն. զի ոչ եւս զարձցիս ի ճանապար-
 15 հէդ, յոր երթալոցդ ես. զի բարկացուցեր
 զՏէր Աստուած կենդանի:

11. Եւ բարկացեալ թագաւորն հրա-
 մայեաց կոչել թովիչս, եւ իժս եւ քարբս
 սաստիկս թունաւորս արկանել ի գուր մի եւ
 20 ընկենուել զսուրբն ի մէջ նոցա: Իսկ սուրբն
 յարուցեալ կայր յաղաւթս եւ ասէր. Տէր
 Աստուած, լուր աղաչանաց ծառայիս քո, որ
 զՅովսէփ փրկեցեր ի գբոյ տառապանաց եւ
 ետուր հրաման ի վերայ իժից եւ քարբից
 25 զնալ եւ կոխել զզաւրութիւնս թշնամոյն:
 Եւ այժմ արա՛ առ իս զգութ մարդասէր շնոր-
 հաց քոց եւ ապրեցո զիս ի թունաւոր դա-
 զանացս, զի ծանիցեն ամենեքեան, եթէ դու
 ես միայն, ճշմարիտդ Աստուած, որ կարող
 ես յամենայնի: Եւ թունաւոր սողունքն ոչ
 30 մերձենային ի սուրբն, ոչ տրտմեցուցանէին
 եւ ոչ նեղէին զնա. եւ երանելին զոհանայր
 զՏեառնէ ի մէջ սողնոցն:

12. Իսկ թովչացն աւազն, որում անուն
 էր Ալեմոն, ասէ. Ով թագաւոր, լի ես ամե-
 նայն յիմարութեամբ, ո՞չ տեսանես զմեծա-
 մեծս Աստուծոյ. զի ոչ յայլմէ ումեքէ է զաւ-

10. 1 A ամեայ B հ. արքայ ամել յատեան զն.:
 — 2 A չունի եւ. F: — 3 F կրեալ զմեր(ութեամբ)
 Քրիստոսի: — 4 FB զուարթերես կայր: — 5 FBH
 չունին թագաւորն: — 5 L quibus maleficiis nobis
 caliginem induxisti?, որպիսի՞ կախարդանօք ամեր
 զմեօք մտախող. ասորին՝ par quelles sorcelleries
 4 զմեօք մտախող. ասորին՝ par quelles sorcelleries
 as-tu fasciné les yeux?, որպիսի՞ կախարդանօք շա-
 ցուցեր զաչս մեր: — 8 B համարիս, ա՛յ թշնամու-
 կան: L ասէ, նորովք քեզ, անպիտան շուն, զորու-
 թիւն...: — 10 F ||| քեզ ի խաւար: — 11 F յուսա-
 ցեալս: — 13 F ամբարչտութեանդ: — 18 A կոչեալ:
 — 19 F սաստիկս եւ թ.: A թիւնաւորս: A գուր: —
 20 F եւ նա: — 22 A ծառայի. F: — 23 տառապա-
 նաց] հոս կը վերջանայ F: — 27, 30 A թիւնաւոր:
 — 35 H Ալեմոն L Amon, Ammon, Abdon. Աս-
 Խպտ. Admon:

լութիւնս այս եւ սքանչելիքս, բայց ի Քրիս-
 տոսէ, որպէս պատմեն զիւրք Քրիստոնէից.
 40 զի ոչ կախարդութիւնք եւ ոչ այլ ինչ ըն-
 դունայն աղանդք աստուածոցն կարացին
 այսպիսի սքանչելիս առնել: Ահաւոր եւ զա-
 նաղան տանջանս ամեր ի վերայ եւ ոչ կարա-
 ցին հաւանեցուցանել եւ պաշտանս մատու-
 45 թեանել զիււաց սնտոեաց: Եւ ես ճշմարտու-
 թեամբ հաւատամ, թէ մեծ է Աստուածն
 Քրիստոնէից եւ նա է Աստուած ճշմարիտ եւ
 այլ ոք չիք. բայց միայն ընկալցի զիս ըստ
 մեծի ողորմութեան իւրում: Իսկ թագաւորն
 իբրեւ գիտաց, եթէ ճշմարիտ հաւատաց
 50 այրն, հրամայեաց սրով սպանանել զնա:
 Եւ նա սկսաւ զայս բարբառել. Տէր Աս-
 տուած, ընկալ զողի իմ խաղաղութեամբ, զի
 դու ես Տէր եւ Աստուած ամենայնի: Եւ իբրեւ
 զայս ասաց՝ ձգեաց զսուրն դահիճն եւ եհատ
 55 զպարանոցն. եւ այսպէս բարի խոստովանու-
 թեամբ կատարեցաւ ի Քրիստոս:

13. Դարձեալ ասէ թագաւորն ցուրբ
 եպիսկոպոսն. Ապշեցուցե՛ր զամենեսեան.
 բայց դու մի ա՛ն ունիցիս ապրել ի ձեռաց
 60 իմոց, թէ ոչ ուրացիս զխաչելեալն: Ասէ
 սուրբն. Ո՞վ ամբարիշտ եւ ամենաչար թա-
 գաւոր, սիրտ ծորեալ եւ միտք շիջեալ քո,
 զի՞նչ է, զոր ասեսդ զհայհոյութիւնդ. զայս-
 չափ բարեբարութեան զարմանս տեսեալ քո
 65 եւ ոչ դադարես ի մոլորութենէդ, այլ յամա-
 յոս յազդմանէ չարին եւ զիս նման քեզ կա-
 միս առնել ուրացող. բայց ես ոչ խոտորե-
 ցայց ի ճշմարտութենէ աւանդիցն, այլ Աս-
 տուծով կացից եւ ընդ Քրիստոսի մեռացց,
 70 զի ժառանգաւոր եղէց փառացն որ յայտնե-
 լոց է ի մեզ ի ձեռն Տեառն մերոյ Յիսուսի
 Քրիստոսի:

Յայնժամ թագաւորն սրտմտութեամբ եւ
 բարկութեամբ լցեալ՝ հրամայեաց սան ձի-
 75 թով ընուել եւ ջեռուցանել սաստիկ յոյժ, մինչ
 զի ոչ կարէին սպասաւորքն մերձ լինել ի
 բռնութենէ Հրոյն: Եւ հրամայեաց ընկենուել
 զնա ի սանն մինչդեռ յեռանդանն էր: Եւ
 երանելին կնքեալ զինքն նշանաւ սուրբ խա-
 80 չին՝ եմուտ ի սանն, որ ի վերին զաւրու-

43 A տանջանք: — 48 H եւ չիք այլ ոք բայց ի
 նմանէ: — 52 A բարբառեալ: — 55 A. էհատ:
 — 63 L o cor perversum et sensum extinctum!
 ո՛վ սիրտ կամակոր եւ միտք շիջեալ: — 75 սան]
 L caccabus magnus այն է յն. κάκκαβος, զազդ. mar-
 mite à trois pieds (ALEXANDRE): — 78 B ի բար-
 կութենէ: — 79 B յեռանդման: — 81 A խաչելեւ:

